

Ο Μαρξ στο Σόχο

Του Howard Zinn

Φώτα σπιτιών στο βάθος. Ένα φως στο κέντρο της σκηνής φωτίζει ένα χώρο άδειο, εκτός από ένα τραπέζι και μερικές καρέκλες. Ο Μαρξ μπαίνει φορώντας μαύρη ρεντιγκότα και μαύρο γιλέκο, λευκό πουκάμισο και μαύρο παπιγιόν. Έχει γένια, είναι κοντός. γεμάτος, με μαύρο μουστάκι και μαλλιά που γκριζάρουν. Φοράει γυαλιά με μεταλλικό σκελετό και κρατάει ένα σακίδιο. Κοντοστέκεται, περπατάει μέχρι την άκρη της σκηνής, κοιτάζει το ακροατήριο. Δείχνει ικανοποιημένος, λίγο έκπληκτος.

Δόξα τω Θεώ, κοινό!

Βγάζει τις προμήθειες του από το σακίδιο: μερικά βιβλία, εφημερίδες, ένα μπουκάλι μπίρα, ένα ποτήρι. Κάνει στροφή και περπατάει προς το κέντρο της σκηνής.

Ευχαριστώ που ήρθατε. Δεν ακούσατε όλους αυτούς τους ηλίθιους που έλεγαν ότι ο Μαρξ είναι νεκρός. Ε, δηλαδή, είμαι... και δεν είμαι. Είναι θέμα διαλεκτικής.

Δεν έχει πρόβλημα να διακωμωδεί τον εαυτό του και τις ιδέες του. Ίσως έγινε πιο ήπιος με το πέρασμα των χρόνων. Αλλά πάνω που λες ότι ο Μαρξ μαλάκωσε, έρχονται ξεσπάσματα θυμού.

Ίσως αναρωτιέστε πώς έφτασα εδώ... χαμογελάει πονηρά... πήρα τη συγκοινωνία.

Η προφορά του είναι ελαφρά βρετανική, απροσδιόριστα ευρωπαϊκή, χωρίς καμία έντονη απόχρωση, σίγουρα όμως όχι αμερικάνικη.

Εγώ δεν ήθελα να βρεθώ εδώ... Εγώ ζήτησα να γυρίσω στο Σόχο του Λονδίνου. Εκεί που έζησα. Αλλά... ένα μπλέξιμο της γραφειοκρατίας και βρέθηκα εδώ, στο Σόχο της Νέας Υόρκης... Αναστενάζει.

Βέβαια, πάντα ήθελα να επισκεφτώ τη Νέα Υόρκη. *Ρίχνει μπίρα στο ποτήρι του, πίνει μια γουλιά, το αφήνει στο τραπέζι. Η διάθεση του αλλάζει. Αναρωτιέστε γιατί επέστρεψα; Δείχνει κάπως θυμωμένος. Μα για να αποκαταστήσω την υπόληψη μου. Σωπαίνει.*

Διάβαζα τις εφημερίδες σας... *Παίρνει στα χέρια του μια εφημερίδα. Όλες διακηρύσσουν ότι οι ιδέες μου έχουν πεθάνει! Τα γνωστά. Αυτοί οι παλιάτσοι το λένε πάνω από εκατό χρόνια τώρα, αλλά δεν αναρωτιέστε τι μανία είναι αυτή να με ανακηρύσσουν νεκρό ξανά και ξανά;*

Κι εγώ είπα, ως εδώ. Ζήτησα να επιστρέψω, έστω για λίγο. Βλέπετε, υπάρχουν κανόνες εκεί πάνω. Είπαμε: γραφειοκρατία. Επιτρέπεται να διαβάζεις, ακόμα και να βλέπεις τους ανθρώπους, αλλά όχι να ταξιδεύεις. Φυσικά, διαμαρτυρήθηκα. Και είχα αρκετή συμπαράσταση... Ο Σωκράτης, πα-ραδείγματος χάριν, τους είπε: «Ζωή χωρίς ταξίδια δεν αξίζει να τη ζεις. Ο Γκάντι έκανε απεργία πείνας. Η Mother Jones [*Mary Harris Jones (1837-1930) Αμερικανίδα συνδικαλίστρια, ηγετική μορφή του εργατικού κινήματος στις Η.Π.Α.*] απείλησε ότι θα κάνει πικετοφορία. Ο Μαρκ Τουέιν με υπερασπίστηκε, με το δικό του παράξενο τρόπο. Ο Βούδας έψαλε: Ωμμμμμ! Οι υπόλοιποι σιώπησαν. Θεέ μου, πεθαμένοι άνθρωποι, τι είχαν να φοβηθούν;

Ακόμα και εκεί πάνω, ταραξία με θεωρούν. Ευτυχώς, όμως, η διαμαρτυρία έπιασε τόπο! «Εντάξει, πήγαινε», είπαν, «έχεις μια ώρα στη διάθεση σου να εκθέσεις τις απόψεις σου. Και πρόσεχε: όχι φασαρίες!» Πιστεύουν πραγματικά στην ελευθερία του λόγου, αλλά μέχρις ενός σημείου... *Χασκογελάει. Είναι, βλέπετε, νεοφιλελεύθεροι.*

Λοιπόν, μπορείτε να διαδώσετε τα νέα: Ο Μαρξ γύρισε! Για λίγο. Αλλά πρώτα να ξεκαθαρίσουμε κάτι: Δεν είμαι μαρξιστής. Γελάει. Το είπα κάποτε στον Πίπερ και κόντεψε να πάθει εγκεφαλικό. *Πίνει μια γουλιά μπίρα.* Πρέπει να σας μιλήσω για τον Πίπερ.

Ζούσαμε στο Λονδίνο, η Τζένη, εγώ και τα παιδιά. Είχαμε δυο σκύλους, τρεις γάτες και δύο πουλιά. Ίσα που τα φέρναμε βόλτα. Είχαμε ένα διαμέρισμα

στον οδό Ντιν, εκεί όπου κατέληγαν οι υπόνομοι της πόλης. Βρεθήκαμε στο Λονδίνο γιατί με είχαν διώξει από τη Ρηνανία, μάλιστα κύριε, από τον τόπο που γεννήθηκα.

Είχα κάνει πολύ επικίνδυνα πράγματα. Ήμουνα συντάκτης της εφημερίδας Die Rheinische Zeitung. Διόλου επαναστατικό έντυπο. Αλλά, τελικά, δεν υπάρχει πιο επαναστατική πράξη από το να λες την αλήθεια.

Εκείνο τον καιρό στη Ρηνανία, η αστυνομία συνελάμβανε φτωχούς ανθρώπους με την κατηγορία ότι μάζευαν καυσόξυλα από τις ιδιοκτησίες των πλουσίων. Έγραψα ένα άρθρο για να διαμαρτυρηθώ. Προσπάθησαν να λογοκρίνουν την εφημερίδα. Στο επόμενο άρθρο έγραψα ότι δεν υπάρχει ελευθερία του τύπου στη Γερμανία. Αποφάσισαν να με δικαιώσουν: Έκλεισαν την εφημερίδα. Τότε, λοιπόν, γίναμε ριζοσπαστικοί - έτσι δεν γίνεται συνήθως; Το τελευταίο φύλλο της εφημερίδας κυκλοφόρησε με έναν πηχιαίο τίτλο με κόκκινο μελάνι: «Επανάσταση!» Αυτό ενόχλησε τις αρχές και με διώξαν από τη Ρηνανία.

Έτσι πήγα στο Παρίσι. Εκεί δεν πάνε οι εξόριστοι; Πού αλλού μπορείς να περάσεις όλη τη νύχτα σ' ένα καφέ διηγούμενος πόσο επαναστάτης ήσουν στην πατρίδα σου; Ναι, ένας εξόριστος που σέβεται τον εαυτό του, πάει στο Παρίσι.

Το Παρίσι ήταν για μας μήνας του μέλιτος. Η Τζένη βρήκε ένα μικροσκοπικό διαμέρισμα στο Καρτιέ Λατέν. Ονειρεμένοι μήνες. Αλλά η γερμανική αστυνομία είχε ενημερώσει την αστυνομία του Παρισιού. Φαίνεται πως η αστυνομία αναπτύσσει διεθνιστική συνείδηση γρηγορότερα από τους προλετάρους... Έτσι, μ' έδιωξαν και από το Παρίσι. Πήγαμε στο Βέλγιο. Μας έδιωξαν κι από κει. Και πήγαμε στο Λονδίνο, όπου φτάνουν πρόσφυγες από ολόκληρο τον κόσμο. Οι Άγγλοι έχουν μια αξιοθαύμαστη ανεκτικότητα. Και πόσο υπερηφανεύονται γι' αυτήν...

Βήχει, κάτι που θα κάνει αρκετές φορές. Κουνάει το κεφάλι του.

Οι γιατροί είπαν ότι ο βήχας θα περάσει σε λίγες εβδομάδες. Αυτό το είπαν το 1858...

Σας έλεγα όμως για τον Πίπερ. Εκείνη την εποχή στο Λονδίνο, πενούσαν από το σπίτι μας όλοι οι πολιτικοί πρόσφυγες από την ηπειρωτική Ευρώπη. Ο Πίπερ ήταν ένας απ' αυτούς. Στριφογύριζε γύρω μου σαν σφήκα. Ήταν ένας κόλακας, ένας γλείφτης. Στεκόταν απέναντι μου, στα δεκαπέντε εκατοστά, για να μην μπορώ να ξεφύγω, και απήγγελλε αποσπάσματα από τα κείμενα μου. Του έλεγα: «Πίπερ, σε παρακαλώ, σταμάτα να μου λες τι έχω γράψει!»

Είχε το θράσος να λέει, νομίζοντας ότι θα χαιρόμουνα, πως θα μετέφραζε Το Κεφάλαιο στα αγγλικά. Χα! Ο άνθρωπος δεν μπορούσε να αρθρώσει μια πρόταση στα αγγλικά χωρίς να κατακρεουργήσει τη γλώσσα. Τα αγγλικά είναι όμορφη γλώσσα. Είναι η γλώσσα του Σαίξπηρ. Αν ο Σαίξπηρ άκουγε τον Πίπερ να λέει μία μόνο φράση στα αγγλικά, θα αυτοκτονούσε.

Αλλά η Τζένη τον λυπόταν και αρκετά συχνά τον προσκαλούσε στα οικογενειακά μας δείπνα. Ένα βράδυ, ο Πίπερ μας ανακοίνωσε τη σύσταση της Μαρξιστικής Εταιρείας του Λονδίνου.

«Μαρξιστική Εταιρεία;» έκανα. «Τι είναι αυτό;» «Συναντιόμαστε», λέει, «μια φορά την εβδομάδα και συζητάμε ένα από τα κείμενα σου. Το διαβάζουμε φωναχτά και το μελετούμε πρόταση προς πρόταση. Γι' αυτό αυτοαποκαλούμαστε μαρξιστές - πιστεύουμε με όλη μας την καρδιά σε όλα όσα έχεις γράψει».

«Με όλη σας την καρδιά, σε όλα όσα έχω γράψει;»

«Ναι! Και θα ήταν τιμή μας, Χερ Ντόκτορ Μαρξ -έτσι με φώναζε: Χερ Ντόκτορ Μαρξ - αν ερχόσουν να μιλήσεις στην επόμενη συνάντηση της Μαρξιστικής Εταιρείας»

«Δεν μπορώ να το κάνω αυτό». «Γιατί;» ρώτησε.

«Γιατί εγώ δεν είμαι μαρξιστής». *Γελάει, με την καρδιά του.* Δεν μ' ενοχλούσαν τα κακά αγγλικά του. Ούτε τα δικά μου ήταν άψογα. Ήταν ο

τρόπος που σκεφτόταν. Μ' έκανε να ντρέπομαι, ήταν ένας δορυφόρος σε τροχιά γύρω από τα λόγια μου, τα οποία αναμετάδιδε στον κόσμο, αφού πρώτα τα διαστρέβλωνε. Και μετά υπερασπιζόταν τις διαστρεβλώσεις αυτές με φανατισμό, καταγγέλλοντας όποιον έδινε διαφορετική ερμηνεία.

Μια φορά είπα στην Τζένη: «Ξέρεις τι φοβάμαι πιο πολύ απ' όλα; «Ότι δε θα γίνει ποτέ η επανάσταση του προλεταριάτου;» είπε εκείνη. «Όχι!» της λέω. «Φοβάμαι ότι η επανάσταση θα γίνει, αλλά θα πέσει σε χέρια ατόμων σαν τον Πίπερ - κόλακες όταν δεν έχουν εξουσία και φανφαρόνοι όταν την αποκτήσουν. Δογματιστές! Θα μιλούν για λογαριασμό του προλεταριάτου και θα ερμηνεύουν τις ιδέες μου στον κόσμο κατά πως τους βολεύει. Θα στήσουν ένα νέο ιερατείο, μία νέα ιεραρχία, με αφορισμούς και μαύρες λίστες, ιερά εξέταση και εκτελεστικά αποσπάσματα. Όλα αυτά θα γίνουν στο όνομα του κομμουνισμού, στέλνοντας εκατό χρόνια πίσω τον κομμουνισμό της ελευθερίας. Θα λερώσουν το όμορφο όνειρο μας και για να καθαρίσει θα χρειαστεί να γίνει μια δεύτερη επανάσταση, ίσως και τρίτη. Αυτό φοβάμαι».

Όχι, δεν επρόκειτο να αφήσω τον Πίπερ να μεταφράσει το Κεφάλαιο. Αντιπροσώπευε δεκαπέντε χρόνια δουλειάς - σε συνθήκες όπως αυτές στο Σόχο. Κάθε πρωί περνούσα ανάμεσα σε ζητιάνους που κοιμόντουσαν δίπλα στα βρωμόνερα για να φτάσω στο Βρετανικό Μουσείο με την καταπληκτική βιβλιοθήκη του, όπου εργαζόμουνα μέχρι να πέσει ο ήλιος. Διάβαζα, διάβαζα... Υπάρχει άραγε κάτι πιο βαρετό από το να διαβάζεις πολιτική οικονομία; *Σκέφτεται*. Ε, ναι! Να γράφεις Πολιτική Οικονομία.

Όταν έπεφτε το σκοτάδι και γυρνούσα στο σπίτι, στους δρόμους άκουγα τους υπαίθριους μικροπωλητές να διαλαλούν τηνπραμάτεια τους και τους βετεράνους του Κριμαϊκού πολέμου, μερικοί τυφλοί, άλλοι χωρίς πόδια, να ζητάνε μία πέννα μέσα στην πνιγηρή ατμόσφαιρα... Ναι, αιτη η μυρωδιά της μιζέριας στο Λονδίνο.

Οι κριτικοί μου θα έλεγαν, σε μια προσπάθεια να υποβαθμίσουν όσα γράφω στο Κεφάλαιο, αυτό που λένε πάντα για ριζοσπαστικούς συγγραφείς:

Α, θα πρέπει να έχει πολύ άσχημα προσωπικά βιώματα», Ε, ναι, αν το θέλετε έτσι, πράγματι, εκείνη η διαδρομή για το σπίτι μου στο Σόχο κάθε βράδυ έτρεφε το θυμό που πέρασε στο Κεφάλαιο.

Σας ακούω να λέτε: «Ε, καλά τώρα, έτσι ήταν τότε, πριν από έναν αιώνα.

Τότε; Σήμερα το πρωί, για να φτάσω ως εδώ, διέσχισα τους γεμάτους σκουπίδια δρόμους της πόλης σας, αναπνέοντας τη βρωμιά, περνώντας δίπλα από άντρες και γυναίκες που κοιμόντουσαν στο πεζοδρόμιο, στριμωγμένοι ο ένας κοντά στον άλλο, για να αντέξουν το κρύο. Αντί για τον ηχο μιας μπαλάντας, στα αυτιά μου έφτανε μια φωνή: «I'm hungry sir...»

Θυμωμένος τώρα. Και αυτό εσείς το λέτε πρόοδο; Επειδή έχετε αυτοκίνητα και αεροπλάνα και χιλιάδες προϊόντα για να μυρίζετε καλύτερα; Και οι άνθρωποι που κοιμούνται στο δρόμο;

Παίρνει μια εφημερίδα και την ξεφυλλίζει. Επίσημη έκθεση: Το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν Των Η.Π.Α. τον περασμένο χρόνο ήταν επτά τρισεκατομμύρια δολάρια. Εντυπωσιακότατο! Αλλά για πείτε μου, σε ποια χέρια βρίσκονται αυτά τα τρισεκατομμύρια; *Διαβάζει ξανά από την εφημερίδα.* Λιγότεροι από πεντακόσιοι άνθρωποι ελέγχουν περιουσιακά στοιχεία αξίας δύο τρισεκατομμυρίων δολαρίων. Τώρα βέβαια μιλάμε για ανώτερους ανθρώπους που δουλεύουν σκληρά; Που είναι πιο χρήσιμοι για την κοινωνία από τη γυναίκα που μεγαλώνει τρία παιδιά μέσα στο χειμώνα χωρίς λεφτά για να πληρώσει τη στέγη και τη θέρμανση;

Εγώ δεν έλεγα, πριν από εκατόν πενήντα χρόνια, ότι ο καπιταλισμός θα αύξανε τρομακτικά τον πλούτο της κοινωνίας, αλλά ότι αυτός ο πλούτος θα συγκεντρωνόταν ολοένα και σε λιγότερα χέρια; *Διαβάζει από την εφημερίδα:*

«Κολοσσιαία συγχώνευση της Chemical Bank με την Chase Manhattan Bank. Χάνονται δώδεκα χιλιάδες θέσεις εργασίας... Ανοδος των μετοχών». Κι ύστερα λένε ότι οι ιδέες μου έχουν πεθάνει!

Εχετε διαβάσει «Το ερημωμένο χωριό», το ποίημα του Oliver Goldsmith;

Απαγγέλλει:

Σύννεφα συμφοράς τον τόπο εκείνο τριγυρίζουν
όπου ο πλούτος συναθροίζεται και άνθρωποι σαπίζουν.

Ναι, σαπίζουν! Σήμερα, όταν περπάτησα στους δρόμους της πόλης σας, βρέθηκα ανάμεσα σε άντρες με εμφανή πλούτο, γυναίκες με γούνες και κοσμήματα. Ξαφνικά άκουσα σειρήνες. Μήπως κάπου εκεί κοντά είχε ασκηθεί βία;

Μήπως είχε διαπραχθεί κάποιο αδίκημα; Μήπως κάποιος προσπαθούσε να αρπάξει παράνομα ένα κομμάτι του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος, από εκείνους που το είχαν κλέψει νόμιμα;

Φώτα αναβοσβήνουν απειλητικά. Ο Μαρξ κοιτάζει ψηλά και εκμυστηρεύεται στο ακροατήριο:

Αυτό δεν άρεσε στην επιτροπή.

Ο τόνος της φωνής του γλυκαίνει. καθώς αναπολεί. Σ' εκείνο το μικρό διαμέρισμα στο Σόχο, η Τζένη έφτιαχνε ζεστή σούπα και έβραζε πατάτες.

Είχαμε φρέσκο ψωμί από το φίλο μας το φούρναρη στη γωνία. Καθόμασταν στο τραπέζι και τρώγαμε και μιλούσαμε για τα γεγονότα της ημέρας - τον αγώνα των Ιρλανδών για την ελευθερία, τον τελευταίο πόλεμο, την ηλιθιότητα των ηγετών της χώρας, την αντιπολίτευση που περιοριζόταν σε ψελλίσματα, τη δειλία του τύπου... Βέβαια τα πράγματα είναι διαφορετικά σήμερα, ε;

Μετά το δείπνο, μαζεύαμε τα πιάτα κι εγώ εργαζόμουν. Με τα πούρα μου κι ένα ποτήρι μπύρα. Ναι, εργαζόμουν μέχρι τις τρεις-τέσσερις το πρωί. Τα βιβλία μου μία στοίβα στη μία πλευρά, οι κοινοβουλευτικές εκθέσεις στην άλλη και η Τζένη στην απέναντι άκρη του τραπεζιού να αντιγράφει τα γραπτά μου - ο γραφικός χαρακτήρας μου ήταν ακατάληπτος κι εκείνη αντέγραφε κάθε λέξη που έγραφα - ηρωική πράξη!

Κατά καιρούς ξέσπαγε μια κρίση. Όχι, δεν αναφέρομαι σε παγκόσμια κρίση. Χανόταν κάποιο από τα βιβλία μου.

Μία μέρα δεν μπορούσα να βρω τον Ricardo. Ρώτησα τη Τζένη:

«Πού είναι ο Ricardo μου;»

«Εννοείς τις Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας;» Το είχε δώσει στο ενεχυροδανειστήριο, νομίζοντας ότι δεν το χρειαζόμουν πια.

Φούντωσα. «Τον Ricardo μου!» της λέω, «έβαλες ενέχυρο τον Ricardo μου!»

«Μη φωνάζεις», είπε εκείνη. «Την περασμένη βδομάδα δε βάλामε ενέχυρο το δαχτυλίδι που μου είχε δώσει η μητέρα μου;»

Έτσι ήταν. *Αναστενάζει*. Τα πηγαίναμε όλα στο ενεχυροδανειστήριο. Ιδιαίτερα τα δώρα από την οικογένεια της Τζένης. Όταν τελείωσαν αυτά τα δώρα, αρχίσαμε να βάζουμε ενέχυρο τα ρούχα μας. Ένα χειμώνα -τους ξέρετε τους λονδρέζικους χειμώνες- τον πέρασα χωρίς παλτό.

Όταν δημοσιεύτηκε Το Κεφάλαιο είπαμε να το γιορτάσουμε, αλλά πρώτα χρειάστηκε να μας δώσει χρήματα ο Ένγκελς για να πάρουμε από το ενεχυροδανειστήριο τα λινά τραπεζομάντιλα και το σερβίτιο για το δείπνο. Ο Ένγκελς... Όταν μας έκοβαν το νερό και το γκάζι και το σπίτι βυθιζόταν στο κρύο και το σκοτάδι και έπεφτε το ηθικό μας, ο Ένγκελς πλήρωνε τους λογαριασμούς. Ο Ένγκελς... ένας άγιος άνθρωπος. Δεν βρίσκω άλλη λέξη. Ο πατέρας του είχε εργοστάσια στο Μάντσεστερ. Ναι... *χαμογελάει...* μας έσωζε ο καπιταλισμός!

Δεν ήταν πάντα σε θέση να καταλάβει τις ανάγκες μας. Εμείς δεν είχαμε λεφτά να πάμε στον μπακάλη κι αυτός μας έστελνε ακριβά κρασιά. Κάποια Χριστούγεννα, που δεν είχαμε λεφτά να αγοράσουμε χριστουγεννιάτικο δέντρο, ο Ένγκελς κατέφθασε με έξι μπουκάλια σαμπάνια. Έτσι, φανταστήκαμε ότι είχαμε στη μέση ένα δέντρο, κάναμε κύκλο γύρω του, ήπιαμε σαμπάνια και τραγουδήσαμε χριστουγεννιάτικα τραγούδια.

Ο Μαξ τραγουδάει. σιγομουρμουρίζει ένα χριστουγεννιάτικο τραγούδι:

«Ω, έλατο...»

Βέβαια, ήξερα τι σκέφτονταν οι επαναστάτες φίλοι μου: Ο Μαρξ, ο άθεος, θέλει χριστουγεννιάτικο δέντρο!

Ναι, περιέγραψα τη θρησκεία ως το όπιο του λαού, αλλά κανένας δεν μπήκε στον κόπο να διαβάσει ολόκληρη την παράγραφο. Ακούστε. *Παίρνει ένα βιβλίο και διαβάζει:*

«Η θρησκεία είναι ο αναστεναγμός του καταπιεσμένου πλάσματος, η καρδιά ενός άκαρδου κόσμου, η ψυχή σε απάνθρωπες συνθήκες, είναι το όπιο του λαού». Είναι αλήθεια, το όπιο δεν είναι λύση, αλλά ίσως μερικές φορές είναι απαραίτητο για να απαλύνει τον πόνο.

Κουνάει το κεφάλι του.

Θυμάμαι συνέχεια την Τζένη. *Σταματάει και τρίβει τα μάτια του.* Πως μάζεψε τα υπάρχοντα μας και πέρασε τη Μάγχη με τα δυο κορίτσια μας, την Τζένισεν και τη Λώρα, για να τα φέρει στο Λονδίνο. Και έφερε στη ζωή άλλα τρία παιδιά στο άθλιο παγωμένο διημέρισμά μας στην Ντιν στριτ. Θήλαζε τα μωρά και προσπαθούσε να τα ζεσταίνει. Και τα είδε να πεθαίνουν. Το ένα μετά το άλλο... Ο Γκίντο δεν είχε ακόμα μάθει να περπατάει. Και η Φραντσέσκα ήταν ενός χρόνου... Χρειάστηκε να δανειστώ τρεις λίρες για να πληρώσω το φέρετρό της... Όσο για τον Μους, αυτός έζησε οχτώ χρόνια, αλλά κάτι δεν πήγαινε καλά από την αρχή. Είχε ένα υπέροχο μεγάλο κεφάλι, αλλά το υπόλοιπο σώμα του δεν μεγάλωσε ποτέ. Τη νύχτα που πέθανε κοιμηθήκαμε όλοι στο πάτωμα, ξαπλωμένοι γύρω του, μέχρι που μας βρήκε το πρωί.

Όταν γεννήθηκε η Ελεονώρα, φοβηθήκαμε. Αλλά αποδείχθηκε σκληρό καρύδι. Ήταν καλό που είχε δύο μεγαλύτερες αδελφές. Κι αυτές μόλις που την είχαν γλιτώσει. Η πρώτη, η Τζένισεν, γεννήθηκε στο Παρίσι. Το Παρίσι είναι υπέροχο μέρος για ερωτευμένους, αλλά όχι για παιδιά. Η Λώρα ήταν η δεύτερη, αυτή γεννήθηκε στις Βρυξέλλες. Κανένας δεν θα 'πρεπε να γεννιέται στις Βρυξέλλες.

Στο Λονδίνο δεν είχαμε καθόλου λεφτά, αλλά κάθε Κυριακή κάναμε πικ νικ. Περπατούσαμε μιάμιση ώρα για να πάμε στην εξοχή, η Τζένη, εγώ, τα

παιδιά και η Λένχεν - θα σας μιλήσω αργότερα γι' αυτήν... Η Λένχεν, λοιπόν, έφτιαχνε ψητό μοσχάρι. Και πίναμε τσάι, τρώγαμε ψωμί με φρούτα, τυρί, πίναμε μπίρα. Η Ελεονώρα ήταν η πιο μικρή αλλά έπινε μπίρα.

Δεν είχαμε λεφτά, αλλά τα παιδιά χρειάζονταν διακοπές.

Μια φορά, λοιπόν, πήρα τα λεφτά που είχαμε για το νοίκι και τις έστειλα στη Γαλλία, στην ακτή του Ατλαντικού. Μια άλλη φορά, με τα χρήματα που έπρεπε να πάρουμε φαΐ, αγόρασα ένα πιάνο, γιατί τα κορίτσια λάτρευαν τη μουσική.

Κανονικά ένας πατέρας δεν πρέπει να ξεχωρίζει κάποιο από τα παιδιά του. Αλλά η Ελεονώρα! Έλεγα στην Τζένη: «Η Ελεονώρα είναι παράξενο παιδί». Και η Τζένη απαντούσε: Δηλαδή τι περίμενες, τα παιδιά του Καρλ Μαρξ να βγουν συνηθισμένα; »

Η Ελεονώρα ήταν η μικρότερη, η πιο έξυπνη. Φανταστείτε έναν επαναστάτη σε ηλικία οχτώ ετών. Τόσο ήταν η Ελεονώρα το 1863. Η Πολωνία είχε ξεσηκωθεί κατά της ρωσικής κυριαρχίας και η Ελεονώρα έγραψε ένα γράμμα στον Ενγκελς για «εκείνους τους γενναίους στην Πολωνία», όπως τους αποκαλούσε. Όταν ήταν εννιά χρονών, έστειλε ένα γράμμα στην Αμερική, στον πρόεδρο Λίνκολν, λέγοντας του τι να κάνει για να κερδίσει τον πόλεμο κατά των Νοτίων!

Επίσης, κάπνιζε. Και έπινε κρασί. Αλλά, παρ' όλα αυτά, ήταν παιδί, έντυνε τις κούκλες της... σιγοπίνοντας ένα ποτήρι κρασί! Όταν ήταν δέκα χρονών, παίζαμε σκάκι και δυσκολευόμουν να την κερδίσω. Στα δεκαπέντε της, ξαφνικά έγινε έξαλλη με το «νόμο για την Ημέρα του Κυρίου», την Κυριακή δηλαδή, ο οποίος απαγόρευε κάθε δραστηριότητα. Έτσι, άρχισε να οργανώνει «Κυριακάτικες βραδιές για το λαό» στο Σεντ Μάρτινς Χολ, με μουσικούς που έπαιζαν Χέντελ, Μότσαρτ, Μπετόβεν. Η αίθουσα γέμιζε ασφυκτικά. Δύο χιλιάδες άνθρωποι. Η συγκέντρωση ήταν παράνομη αλλά δεν έγινε καμία σύλληψη. Να ένα μάθημα: Αν είναι να παραβείς το νόμο, κάντο μαζί με δύο χιλιάδες ανθρώπους... Και με Μότσαρτ.

Συνήθιζα να διαβάζω σ' εκείνην και στις αδελφές της Σαίξπηρ και Αισχύλο και Δάντη, και της άρεσε πολύ. Το δωμάτιο της ήταν μουσείο του Σαίξπηρ. Μάθαινε απ' έξω κομμάτια από το Ρωμαίος και Ιουλιέτα και επέμενε να της διαβάζω, ξανά και ξανά, το κομμάτι που ο Ρωμαίος συναντάει πρώτη φορά την Ιουλιέτα:

Γελάει με τραύματα. όποιος δεν πληγώθηκε ποτέ... Τα μάτια της στον ουρανό θα πλημμυρούσαν το διάστημα το αγέρινο με τόση λάμψη που θα λαλούσαν τα πουλιά, σαν να ξημέρωνε.

Δεν ήταν εύκολο να ζεις με την Ελεονώρα. Α, όχι! ξέρετε πόσο ενοχλητικό είναι να έχεις ένα παιδί που βρίσκει ατέλειες στους συλλογισμούς σου; Διαφωνούσε μαζί μου ακόμα και για πράγματα που έγραφα. Να, για παράδειγμα, το δοκίμιο μου με τίτλο το Εβραϊκό ζήτημα. Πρέπει να ομολογήσω ότι δεν είναι εύκολο κείμενο. Ε, λοιπόν, η Ελεονώρα το διάβασε και αμέσως με προκάλεσε: «Γιατί ξεχωρίζεις τους Εβραίους ως εκπροσώπους του καπιταλισμού; Δεν είναι οι μόνοι που δηλητηριάστηκαν από το εμπόριο και την απληστία».

Προσπάθησα να της εξηγήσω ότι δεν ξεχώριζα τους Εβραίους, αλλά απλά τους χρησιμοποιούσα ως ζωντανό παράδειγμα. Σε απάντηση, άρχισε να φοράει το άστρο του Δαβίδ. «Είμαι Εβραία», ανακοίνωσε. Τι μπορούσα να πω; Σήκωσα τους ώμους και τότε η Ελεονώρα σχολίασε: «Αυτό είναι χαρακτηριστική εβραϊκή αντίδραση». Μπορούσε να γίνει πολύ εκνευριστική.

Ηξερε ότι ο πατέρας μου είχε γίνει χριστιανός. Δεν ήταν βολικό να είσαι Εβραίος στη Γερμανία... Σάμπως είναι ποτέ βολικό να είσαι Εβραίος οπουδήποτε; Κι εμένα με βάφτισε όταν ήμουν οχτώ χρόνων. Το γεγονός αυτό προκάλεσε το ενδιαφέρον της Ελεονώρας. Ρώτησε: «Μουρ» -η οικογένεια μου με φώναζε Μουρ, Μαυριτανό δηλαδή, επειδή είχα σκουρόχρωμο δέρμα-

«Μουρ, ξέρω ότι έχεις βαφτιστεί. Αλλά είχες ήδη κάνει περιτομή, έτσι δεν είναι;» Δεν είχε καμιά νροπη αυτό το παιδί!

Τέτοιες στιγμές ήταν ανυπόφορη. Ακούστε αυτό: Μαζί με το εβραϊκό αστέρι φορούσε και το σταυρουδάκι της. Όχι, δεν ήταν ξετραλαμένη με το χριστιανισμό, αλλά με τους Ιρλανδούς και την εξέγερση τους κατά της Αγγλίας. Έμαθε για τους αγώνες των Ιρλανδών από τη Λίτσι Βερνς, το μεγάλο έρωτα του Ένγκελς.

Η Λίτσι ήταν εργάτρια και δεν ήξερε να διαβάσει. Ο Ένγκελς μιλούσε εννέα γλώσσες.. Θα νόμιζε κανείς ότι αυτό θα δημιουργούσε προβλήματα στην σχέση τους. Αλλά αγαπιόντουσαν. Η Λίτσι συμμετείχε ενεργά στον Ιρλανδικό αγώνα. Η Ελεονώρα πήγαινε να τη δει και κάθονταν οι δυο τους στο πάτωμα κι έπιναν μαζί κρασί και τραγουδούσαν ιρλανδέζικα τραγούδια μέχρι που τους έπαιρνε ο ύπνος.

Θυμάμαι εκείνη την τρομερή νύχτα που η αγγλική κυβέρνηση κρέμασε δύο νεαρούς Ιρλανδούς, εκεί στο Σόχο, και ένα μεθυσμένο πλήθος να ζητωκραυγάζει... Αυτοί οι ευγενείς Άγγλοι με το απογευματινό τους τσάι και τους δημόσιους απαγχονισμούς! Έχω μάθει ότι δεν κρεμάτε πλέον τους ανθρώπους. Μόνο τους κλείνετε στο θάλαμο αερίων, τους κάνετε ενδοφλέβια ένεση με δηλητήριο ή τους ψήνετε στην ηλεκτρική καρέκλα. Πολύ πιο πολιτισμένο... Τότε, λοιπόν, κρεμάσανε τους δύο νεαρούς Ιρλανδούς γιατί ήθελαν την απελευθέρωση από την Άγγλία. Η Ελεονώρα έκλαιγε χωρίς σταμάτημα.

Εγώ της έλεγα: «Κοριταάκι μου, είναι πολύ νωρίς για να φορτωθείς τους εφιάλτες του κόσμου. Είσαι δεκαπέντε χρονών». Κι εκείνη απαντούσε:

«Ακριβώς Μουρ, αυτό είναι το θέμα. Δεν είμαι δεκατριών, δεν είμαι δεκατεσσάρων, είμαι δεκαπέντε χρονών».

Ναι, ήταν δεκαπέντε χρονών και μαγευόταν από κάθε γοητευτικό άντρα που ερχόταν στο σπίτι. Θα μπορούσα να γράψω ολόκληρη λίστα. Σ' όλη τη ζωή της, η Ελεονώρα φάνηκε ευφυής στην πολιτική και χαζή στον έρωτα. Είχε

ξετρελαθεί με τον Λισαγκαρέ, τον ήρωα της Παρισινής Κομμούνας. Ε, αυτός τουλάχιστον ήταν Γάλλος.

Ο φίλος της άλλης κόρης μας, της Τζένισεν, ήταν Άγγλος. Οι Άγγλοι είναι όπως το αγγλικό φαγητό. Χρειάζεται να πω περισσότερα; Είχαμε βέβαια και τον αγαπημένο της Λώρας, τον Λαφάργκ. Οι δημόσιες εκδηλώσεις πάθους αυτού του τύπου ήταν φοβερές. Της έπιανε τον κώλο, δημόσια, σαν να ήταν το φυσικότερο πράγμα στον κόσμο. Και η Τζένη τον υπερασπιζόταν: «Ξέρεις ότι η οικογένεια του ήρθε στη Γαλλία από την Κούβα». Λες και όλοι στην Κούβα κυκλοφορούν πιάνοντας ο ένας τον κώλο του άλλου!

Αναστενάζει. Η Τζένη πάντα προσπαθούσε να με ηρεμεί. Μ' έμένα κάτι γινόταν, με τους καλόγερους όμως που έβγαζα, δεν κατάφερνε τίποτα. *Κάνει μια κριμάτσα.* Είχατε ποτέ καλόγερους; Δεν υπάρχει πιο φρικτή αρρώστια. Οι καλόγεροι με κατέτρεχαν σ' όλη μου τη ζωή. Και διάφοροι ανόητοι τους επικαλέστηκαν για να ερμηνεύσουν την πορεία μου: «Ο Μαρξ είναι θυμωμένος με το καπιταλιστικό σύστημα επειδή έχει καλόγερους Τι ηλίθιοι. Και τι εξήγηση δίνουν για όλους τους άλλους επαναστάτες που δεν έχουν καλόγερους;

Φυσικά πάντα βρίσκουν κάτι: Αυτόν τον έδερνε ο πατέρας του, εκείνον τον ντάντευε η μητέρα του μέχρι δέκα χρονών, τον άλλο δεν τον έμαθαν να πηγαίνει στην τουαλέτα - λες και πρέπει δηλαδή, να είσαι ανώμαλος για να είσαι επαναστάτης. Κάνουν κάθε δυνατή διάγνωση εκτός από την προφανή : ότι ο καπιταλισμός, που από τη φύση του επιτίθεται στο ανθρώπινο πνεύμα, προκαλεί την επανάσταση...

Α, ναι, λένε ότι ο καπιταλισμός είναι τώρα πιο ανθρώπινος σε σχέση με την εποχή μου. Αλήθεια; Μόλις πριν από λίγα χρόνια στη Βόρεια Καρολίνα -το έγραψαν οι εφημερίδες- οι ιδιοκτήτες ενός ορνιθοτροφείου κλείδωσαν μέσα τις εργάτριες για να ελέγχουν την παραγωγικότητά τους. Το εργοστάσιο πήρε φωτιά και είκοσι πέντε γυναίκες κήκαν ζωντανές.

Μπορεί όντως ο θυμός μου να φούντωνε από τους καλόγερους. Για δοκιμάστε, όμως, να δουλέψετε, δοκιμάστε να καθίσετε να γράψετε, μ' ένα

καλόγερο στον κώλο! Και μη μου μιλάτε για γιατρούς. Οι γιατροί ήξεραν λιγότερα από μένα. Πολύ λιγότερα! Γιατί οι καλόγεροι ήταν δικοί μου.

Πίνει ξανά, μια γουλιά, μπίρα.

Εγώ ανακάλυψα κάτι πολύ απλό: Το νερό. Πανιά βουτηγμένα σε χλιαρό νερό. Η Τζένη μού τα έβαζε υπομονετικά, για ώρες ολόκληρες. Πεταγόταν μέσα στη νύχτα όταν ούρλιαζα και μου έβαζε εκείνα τα καταπραϋντικά επιθέματα... μερικές φορές, όταν έλειπε η Τζένη, το έκανε η Λένχεν. *Σταματάει για να σκεφτεί.*

Ναι, η Λένχεν. Ενώ εμείς ζούσαμε μέσα στη φτώχεια στο Σόχο, η μάνα της Τζένης αποφάσισε να μας ατείλει τη Λένχεν για να μας βοηθάει με τα παιδιά. Τα έπιπλα μας μπορεί να ήταν στο ενεχυροδανειστήριο, αλλά ξαφνικά βρεθήκαμε να έχουμε υπηρέτρια. Έτσι γίνεται όταν παντρεύεσαι γυναίκα από αριστοκρατική οικογένεια. Τα πεθερικά σου δεν σου στέλνουν χρήματα, που χρειάζεσαι απεγνωσμένα για να πάρεις ψωμί και γάλα, αλλά σερβίτσια και ασημικά. Και μια υπηρέτρια! Στην πραγματικότητα, δεν ήταν και τόσο κακή ιδέα. Η υπηρέτρια μπορεί να πάει τα σερβίτσια και τα ασημικά στο ενεχυροδανειστήριο και να φέρει μερικά χρήματα. Η Λένχεν το έκανε πολλές φορές...

Αλλά δεν ήταν υπηρέτρια. Τα παιδιά τη λάτρευαν. Και η Τζένη ένωθε μεγάλη στοργή γι' αυτήν. Όταν αρρώστησε, η Λένχεν ήταν στο πλάι της και τη φρόντιζε μέρα-νύχτα.

Βέβαια, είναι γεγονός ότι η παρουσία της Λένχεν δημιούργησε μεγάλη ένταση ανάμεσα στην Τζένη κι εμένα. Θυμάμαι μια σκηνή. Η Τζένη είπε:

«Σήμερα το πρωί, σε είδα πώς κοιτάζεις τη Λένχεν. «Πώς την κοιτάζα, δηλαδή;»

«Όπως ένα άντρας κοιτάζει μια γυναίκα».

«Δεν καταλαβαίνω τι εννοείς». *Κουνάει θλιμμένα το κεφάλι.* Ήταν από εκείνες τις συζητήσεις που δε βγαίνουν ποτέ σε καλό.

Όλα αυτά συνέβαιναν μέσα στο διαμέρισμα μας στην Ντιν στριτ. Και έξω, το Λονδίνο. Το Λονδίνο του 1858. Ο οργανοπαίχτης με τη μαϊμού, οι πόρνες, οι μάγοι, ο άνθρωπος που καταπίνει φωτιές, οι λατέρνες, οι Σκωτσέζοι που έπαιζαν γκάντα και πάντα κάποια ζητιάννα να τραγουδάει μια ιρλανδέζικη μπαλάντα.

Αυτά έβλεπα και άκουγα κάθε βράδυ στο δρόμο για το σπίτι, επιστρέφοντας από το Βρετανικό Μουσείο, κάθε βράδυ, κάτω από τις λάμπες γκαζιού που είχαν μόλις ανάψει. Για να φτάσω στην Ντιν στριτ περνούσα μέσα από τα βρωμόνερα και τα σκουπίδια και σκεφτόμουν με πόση φροντίδα λιθόστρωναν τους δρόμους στις πλούσιες γειτονιές. *Αναστενάζει.* Τελικά υποθέτω πως ήταν ταιριαστό, ο συγγραφέας του Κεφαλαίου να περπατάει μέσα στα σκατά όσο γράφει την καταδίκη του καπιταλιστικού συστήματος.

Η Τζένη δε με συμπονούσε όταν παραπονιόμουν για τη δυστυχία του δρόμου. Έλεγε: «Ετσι υποφέρω κι εγώ όταν διαβάζω το Κεφάλαιο». «Ήταν πάντα η πιο αυστηρή κριτικός μου. Δε χάριζε κάστανα. Τίμια, θα μπορούσες να πεις. Αλλά υπάρχει τίποτα πιο εξοργιστικό από έναν τίμιο κριτικό;

Αυτό το βιβλίο την ανησυχούσε. *Ναι, Το Κεφάλαιο. Παίρνει το βιβλίο στα χέρια του.*

Έλεγε ότι θα έκανα τους αναγνώστες να βαρεθούν από τις πρώτες κιόλας σελίδες με τις αλλεπάλληλες αναφορές μου στα εμπορεύματα, την αξία χρήσης, την ανταλλακτική αξία. Έλεγε πως αυτό το βιβλίο ήταν υπερβολικά μεγάλο, υπερβολικά λεπτομερές. Χρησιμοποιούσε τον όρο «βαρύ». Αν είναι δυνατόν!

Μου θύμιζε αυτό που είπε ο Πίτερ Φοξ, ένας φίλος μας συνδικαλιστής, όταν του έδωσα το βιβλίο: *Νιώθω σα να μου χάρισαν έναν ελέφαντα».*

Ναι, έλεγε η Τζένη, είναι ελέφαντας. Προσπάθησα να της εξηγήσω ότι ήταν διαφορετικό έργο από Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο, το οποίο είχε γραφτεί για το ευρύ κοινό. Το Κεφάλαιο ήταν μια διατριβή.

«Εντάξει» έλεγε η Τζένη, «διατριβή, αλλά γιατί δε φωνάζει, όπως το Μανιφέστο; Ένα φάντασμα πλανιέται στην Ευρώπη, το στοιχειό του κομμουνισμού! Ναι!» έλεγε, «αυτό μάλιστα, αυτό συνεπαίρνει τον αναγνώστη... ένα φάντασμα πλανιέται στην Ευρώπη!»

Και μετά μου διάβαζε τις πρώτες φράσεις του Κεφαλαίου. Για να με τυραννήσει, φυσικά.

Ο Μαρξ παίρνει το βιβλίο από το τραπέζι και διαβάζει:

«Ο πλούτος στις κοινωνίες με καπιταλιστικές μεθόδους παραγωγής εμφανίζεται με τη μορφή συσσώρευσης εμπορευμάτων».

«Πολύ βαρετό» μου έλεγε. Σας ρωτώ, είναι βαρετό; *Σκέφτεται.*

Εντάξει, ίσως είναι λίγο βαρετό. Το παραδέχτηκα αυτό στην Τζένη. «Δεν υπάρχει λίγο βαρετό», είπε εκείνη.

Μην το παρεξηγήσετε. Η Τζένη συμφωνούσε ότι το Κεφάλαιο ήταν μια σοβαρή ανάλυση. Το βιβλίο εξηγούσε ότι το καπιταλιστικό σύστημα θα επιφέρει μια κολοσσιαία αύξηση των παραγωγικών δυνάμεων, μία χωρίς προηγούμενο αύξηση του πλούτου στον κόσμο. Και, από την ίδια του τη φύση, το σύστημα αυτό θα διανείμει εκείνο τον πλούτο με τρόπο ώστε να καταστρέψει την ανθρωπιά τόσο του εργαζόμενου όσο και του εργοδότη. Και, αϊτό τη φύση του και πάλι, θα δημιουργήσει τους νεκροθάφτες του και θα παραχωρήσει τη θέση του σ' ένα πιο ανθρώπινο σύστημα.

Αλλά η Τζένη πάντα ρωτούσε: «Θα έχει απήχηση σ' εκείνους που θέλουμε;»

Μια μέρα μου λέει: «Ξέρεις γιατί επέτρεψαν οι λογοκριτές να δημοσιευτεί το *Κεφάλαιο*; Γιατί δεν το καταλάβαιναν και υπέθεσαν ότι δεν θα το καταλάβει και κανένας άλλος».

Της υπενθύμισα ότι το Κεφάλαιο είχε αποσπάσει ευνοϊκές κριτικές.

Εκείνη μου υπενθύμισε ότι τις περισσότερες τις είχε γράψει ο Ένγκελς... Και εγώ της είπα ότι ίσως ασκούσε κριτική στο έργο μου γιατί δεν ήταν ευτυχισμένη μαζί μου.

«Εσείς οι άντρες!» είπε. «Αποδίδετε κάθε κριτική στο έργο σας σε κάποιο προσωπικό ζήτημα. Ναι, Μουρ, τα προσωπικά μου αισθήματα δεν παύουν να υπάρχουν, αλλά αυτό είναι διαφορετικό».

Ναι, τα προσωπικά της αισθήματα. Η Τζένη περνούσε μια πολύ άσχημη περίοδο. Υποθέτω ότι το φταίξιμο ήταν δικό μου. Αλλά δεν ήξερα πώς να ανακουφίσω την αγωνία της. Η Τζένη κι εγώ ερωτευτήκαμε όταν εγώ ήμουν δεκαεφτά και εκείνη δεκαεννιά. Ήταν πανέμορφη, με πυρόξανθα μαλλιά και μαύρα μάτια. Για κάποιο λόγο, η οικογένεια της με είχε συμπαθήσει. Ήταν αριστοκράτες. Οι αριστοκράτες εντυπωσιάζονται πάντα από τους διανοούμενους. Ο πατέρας της Τζένης κι εγώ συζητούσαμε ώρες για την ελληνική φιλοσοφία. Είχα κάνει τη διατριβή για το διδακτορικό μου με θέμα τον Δημόκριτο και τον Επίκουρο. Είχα μόλις αρχίσει να συνειδητοποιώ ότι οι φιλόσοφοι είχαν περιοριστεί στην ερμηνεία του κόσμου. Ενω το θέμα ήταν πώς να τον αλλάξουμε.

Όταν με έδιωξαν από τη Γερμανία, η Τζένη με ακολούθησε στο Παρίσι, όπου παντρευτήκαμε και γέννησε την Τζένισεν και τη Λώρα. Όχι, όχι, η Λώρα γεννήθηκε στις Βρυξέλλες... Ήμασταν ευτυχισμένοι στο Παρίσι, ζούσαμε με ελάχιστα, συναντούσαμε τους φίλους μας στα καφέ. Κι εκείνοι ζούσαν με ελάχιστα. Τι παρέα ήμασταν εκείνη την εποχή! Ο Μπακούνιν, ο τεράστιος άξεστος αναρχικός. Ο Ένγκελς, ο όμορφος άθεος. Ο Χάινε, ο άγιος ποιητής. Ο Στίρνερ, ο απόλυτος απροσάρμοστος. Και ο Προυντόν, που είπε, «Η ιδιοκτησία είναι κλοπή!»... Αλλά ήθελε και αυτός λίγη!

Δεν είναι καλά να είσαι φτωχός στο Παρίσι. αλλά στο Λονδίνο είναι κόλαση. Ζούσαμε εκεί με δύο παιδιά, σ' εκείνο το κρύο και υγρό διαμέρισμα, όπου πάντα κάποιος ήταν άρρωστος.

Η Τζένη κάποτε κόλλησε ευλογία. Έγινε καλά αλλά της έμειναν τα σημάδια στο πρόσωπο. Προσπαθούσα να την πείσω ότι εξακολουθούσε να είναι όμορφη, αλλά δεν ωφελούσε.

Θα ήθελα να είχατε την ευκαιρία να γνωρίσετε την Τζένη. Αυτά που έκανε για μένα είναι ανεκτίμητα. Κυρίως καταλάβαινε ότι δεν μπορούσα να βρω μια δουλειά, έτσι απλά, όπως οι άλλοι άντρες. Ναι, μία φορά προσπάθησα. Έστειλα ένα γράμμα στην εταιρεία σιδηροδρόμων για μία θέση υπάλληλου. Η απάντηση τους ήταν: «Δρ. Μαρξ, η πρόταση σας να εργαστείτε για εμάς, μας τιμά. Δεν είχαμε ποτέ μέχρι τώρα έναν Δόκτορα Φιλοσοφίας για υπάλληλο γραμματείας. Αλλά η θέση αυτή απαιτεί έναν ευανάγνωστο γραφικό χαρακτήρα και, ως εκ τούτου, είμαστε στη δυσάρεστη θέση να απορρίψουμε την αίτηση σας». *Σηκώνει τους ώμους.*

Η Τζένη πίστευε στις ιδέες μου, αλλά δεν άντεχε συμπεριφορές που ερμήνευε ως πνευματικό σνομπισμό. «Προσγειώσου, Χερ Ντόκτορ», συνήθιζε να μου λέει.

Ήθελε να περιγράψω τη θεωρία της υπεραξίας με τρόπο κατανοητό στους απλούς εργάτες. Εγώ της είπα: «Κανείς δεν μπορεί να καταλάβει τη θεωρία της υπεραξίας, αν δεν κατανοήσει πρώτα ότι το εργατικό δυναμικό είναι ένα ειδικό εμπόρευμα, που η αξία του καθορίζεται από το κόστος των μέσων διαβίωσης, το οποίο, όμως, δίνει αξία σε όλα τα άλλα εμπορεύματα, μία αξία που υπερβαίνει πάντα την αξία του εργατικού δυναμικού».

«Όχι έτσι!», φώναζε εκείνη. «Πρέπει απλά να πεις: Ο εργοδότης σάς δίνει έναν πολύ χαμηλό μισθό, που φτάνει ίσα ίσα για να ζείτε και να συνεχίσετε να δουλεύετε, αλλά εκείνος κερδίζει από τη δουλειά σας πολύ περισσότερα από όσα σας δίνει. Έτσι εκείνος γίνεται όλο και πιο πλούσιος, ενώ εσείς μένετε φτωχοί».

Εντάξει, ας υποθέσουμε ότι μόνο εκατό άνθρωποι στην παγκόσμια ιστορία κατάφεραν να κατανοήσουν τη θεωρία μου της υπεραξίας. *Εξάπτεται.* Δεν παύει όμως να ισχύει! Μόλις την περασμένη εβδομάδα διάβαζα τις εκθέσεις του Υπουργείου Εργασίας των Η.Π.Α. Συμπέρασμα: Οι εργάτες στη χώρα σας παράγουν ολοένα περισσότερα αγαθά και παίρνουν ολοένα

χαμηλότερους μισθούς. Όπως το περιέγραψα! Σήμερα, το ένα τοις εκατό των Αμερικανών κατέχει σαράντα τοις εκατό του εθνικού πλούτου της χώρας.

Η Τζένη προσπαθούσε πάντα να απλουστεύει ιδέες που, από τη φύση τους, ήταν πολύπλοκες. Με κατηγορούσε ότι ήμουνα πρώτα ακαδημαϊκός και ύστερα επαναστάτης. Ξεχνά τους διανοούμενους», έλεγε, «απευθύνσου στους εργάτες».

Με αποκαλούσε υπερόπτη και αδιάλλακτο. «Γιατί επιτίθεσαι σε άλλους επαναστάτες με μεγαλύτερο πάθος απ' ό,τι στους αστούς;» με ρωτούσε.

Ναι, ο Προυντόν, για παράδειγμα. Ο άνθρωπος δεν καταλάβαινε ότι οφείλουμε να επικροτήσουμε τον καπιταλισμό για την ανάπτυξη μεγάλων βιομηχανιών και μετά να τις πάρουμε στα χέρια μας. Ο Προυντόν πρέσβευε ότι έπρεπε να οπισθοχωρήσουμε σε μία πιο απλή κοινωνία. Όταν έγραψε το βιβλίο του Η φιλοσοφία της πενίας, εγώ του απάντησα με το δικό μου βιβλίο Η πενία της φιλοσοφίας. Εγώ το βρήκα έξυπνο. Η Τζένη το βρήκε προσβλητικό. Αναστενάζει. Σήμερα σκέφτομαι ότι η Τζένη ήταν πολύ καλύτερος άνθρωπος απ' ό,τι θα μπορούσα ποτέ να γίνω εγώ.

Μου 'λέγε να σηκώσω τον κώλο μου απ' την καρέκλα και να συμμετάσχω στον αγώνα των Άγγλων εργαζομένων. Ηρθε μαζί μου όταν με προσκάλεσαν να μιλήσω στην πρώτη συνάντηση της Διεθνούς Ένωσης Εργαζομένων. Ήταν φθινόπωρο του 1864. Δύο χιλιάδες άνθρωποι είχαν στριμωχτεί στο Σεντ Μάρτινς Χολ.

Κάνει ένα βήμα μπροστά, απλώνει το χέρι, σαν να χαιρετάει ένα μεγάλο πλήθος, και αρχίζει να μιλάει με αποφασιστικότητα και πυγμή:

«Οι προλετάριοι όλων των χωρών πρέπει να ενωθούν ενάντια στις διεθνείς πολιτικές, που είναι εγκληματικές, που εκμεταλλεύονται τις εθνικές προκαταλήψεις, που χαραμίζουν το αίμα και τον πλούτο των λαών σε πολέμους. Πρέπει να οργανωθούμε πέρα από εθνικά σύνορα για να διεκδικήσουμε τους απλούς νόμους της ηθικής και της δικαιοσύνης στα διεθνή ζητήματα. Προλετάριοι όλων των χωρών, ενωθείτε!»

Σταματάει.

Της Τζένης της άρεσε αυτό... Πίνει μια γουλιά.

Η Τζένη κατάφερνε να φροντίζει όλη την οικογένεια, με κομμένο το νερό και το γκάζι αλλά δεν έπαψε ποτέ να ασχολείται με το θέμα της χειραφέτησης της γυναίκας. Έλεγε ότι η ζωτικότητα των γυναικών σπαταλιόταν στις δουλειές του σπιτιού, στο μαντάρισμα και το μαγείρεμα. Γι' αυτό, αρνιόταν να μένει στο σπίτι.

Με κατηγορούσε ότι ενώ στη θεωρία ήμουν υπέρμαχος της γυναικείας χειραφέτησης, στην πραγματικότητα αγνοούσα τα προβλήματα των γυναικών.

«Εσύ και ο Ενγκελς», έλεγε, «γράφετε για την ισότητα των δύο φύλων, αλλά δεν την πολυεφαρμόζετε». Δεν θα το σχολιάσω αυτό...

Υποστήριζε με πάθος τον αγώνα των Ιρλανδών κατά της Αγγλίας. Όταν η βασίλισσα Βικτόρια είχε πει: «Αυτοί οι Ιρλανδοί! Φρικτοί άνθρωποι! Δεν φέρονται όπως τα πολιτισμένα έθνη», η Τζένη απάντησε μ' ένα γράμμα στις λονδρέζικες εφημερίδες: «Η Αγγλία καταδικάζει σε απαγχονισμό Ιρλανδούς επαναστάτες, οι οποίοι δεν ζητούν παρά μόνο την ελευθερία τους. Είναι η Αγγλία πολιτισμένο έθνος;»

Η Τζένη κι εγώ ήμασταν πολύ ερωτευμένοι. Πώς να σας το εξηγήσω αυτό; Αλλά περάσαμε πολύ άσχημες εποχές στο Λονδίνο. Η αγάπη μας υπήρχε. Αλλά, κάποια στιγμή, η κατάσταση άλλαξε. Δεν ξέρω γιατί. Η Τζένη είπε πως οφειλόταν στο ότι δεν ήταν πια η καλλονή που είχα κάποτε παντρευτεί.

Αυτό με έκανε να θυμώσω. Είπε ότι οφειλόταν στη Λένχεν. Αυτό με θύμωσε ακόμα περισσότερο. Κι εκείνη είπε ότι θύμωνα επειδή ήταν αλήθεια. Αυτό με έβγαλε εκτός εαυτού!

Αναστενάζει, πίνει μια γουλιά μπίρα, κοιτάζει τις εφημερίδες στο τραπέζι, παίρνει ,μία απ' αυτές στα χέρια του.

Ισχυρίζονται ότι επειδή κατέρρευσε η Σοβιετική Ένωση, ο κομμουνισμός είναι νεκρός. *Κουνάει το κεφάλι του.* Μήπως ξέρουν αυτοί οι ηλίθιοι τι είναι κομμουνισμός; Scheisskopf [Σκατοκέφαλοι]!

Οι δημοσιογράφοι, οι πολιτικοί που τα λένε αυτά, τι παιδεία έχουν; Διάβασαν ποτέ το Μανιφέστο, που γράψαμε με τον Ένγκελς όταν εκείνος ήταν είκοσι οχτώ χρονών και εγώ τριάντα;

Παίρνει ένα βιβλίο από το τραπέζι και δαθαάζει:

«Στη θέση της παλιάς αστικής κοινωνίας με τις τάξεις και την πάλη των τάξεων, θα έχουμε μια ένωση, στην οποία η ελευθερία του ατόμου θα είναι προϋπόθεση για την ελευθερία του συνόλου».

Το ακούσατε αυτό; Μια ένωση! Αντιλαμβάνονται ποιος είναι ο στόχος του κομμουνισμού; Η ελευθερία του ατόμου! Νομίζουν ότι κάποιος που δηλώνει κομμουνιστής ή σοσιαλιστής αλλά φέρεται σαν γκάνγκστερ, μπορεί να καταλάβει τι είναι κομμουνισμός;

Το να σκοτώνεις αυτόν που διαφωνεί μαζί σου - αυτό είναι ο κομμουνισμός για τον οποίο εγώ έδωσα τη ζωή μου; Αυτοί που επέμεναν να ερμηνεύουν τις ιδέες μου με θρησκευτικό φανατισμό, επέτρεψαν άραγε στους πολίτες να διαβάσουν το γράμμα που είχα στείλει στη Νιου Γιορκ Τρίμπιουν, στο οποίο διακήρυττα πως η θανατική ποινή δεν έχει θέση σε καμία κοινωνία η οποία αυτοχαρακτηρίζεται πολιτισμένη;

Θυμωμένος... Υποτίθεται ότι ο σοσιαλισμός δεν πρέπει να αναπαράγει τις βλακείες του καπιταλισμού!

Εδώ στην Αμερική, οι φυλακές σας έχουν ξεχειλίσει. Ποιοι είναι μέσα; Οι φτωχοί! Οι περισσότεροι είναι διαρρήκτες, κλέφτες, ληστές, έμποροι ναρκωτικών. Πιστεύουν κι αυτοί στην ελεύθερη αγορά! Κάνουν ότι και οι καπιταλιστές, αλλά σε μικρότερη κλίμακα...

Παίρνει στα χέρια του ένα άλλο βιβλίο. Ξέρεις τι γράψαμε εγώ κι ο Ένγκελς για τις φυλακές; «Αντί να τιμωρούμε το άτομο για τα αδικήματα που διαπράξει, πρέπει να καταστρέφουμε τις κοινωνικές συνθήκες που γενούν την

παρανομία και να προσφέρουμε σε όλους τους ανθρώπους το χώρο που έχουν ανάγκη στην κοινωνία για την προσωπική τους ανάπτυξη».

Ναι, μιλήσαμε για «μία δικτατορία του προλεταριάτου». Όχι τη δικτατορία ενός κόμματος, τη δικτατορία μιας κεντρικής επιτροπής, τη δικτατορία ενός ανθρώπου. Όχι, εμείς μιλήσαμε για μια προσωρινή δικτατορία της εργατικής τάξης. Ο λαός θα καταλάμβανε το κράτος και θα κυβερνούσε με γνώμονα το κοινό συμφέρον - μέχρις ότου το ίδιο το κράτος θα γινόταν περιττό και σταδιακά θα εξαφανιζόταν.

Ο Μπακούνιν, όπως ήταν φυσικό, διαφωνούσε. Ελεγε ότι ένα κράτος, ακόμα και εργατικό, εάν έχει στρατό, αστυνομία και φυλακές, θα γίνει αυταρχικό. Του άρεσε πολύ να διαφωνεί μαζί μου.

Έχετε ακούσει γι' αυτόν; Τον Μπακούνιν, τον αναρχικό; Αν ένας συγγραφέας εφεύρισκε έναν τέτοιο χαρακτήρα, θα λέγατε ότι αποκλείεται να υπάρχει πραγματικά τέτοιος άνθρωπος. Το να πω ότι με τον Μπακούνιν δεν τα πηγαίναμε καλά, είναι λίγο.

Ακούστε τι είπε την εποχή που ο Ένγκελς κι εγώ βρισκόμασταν στις Βρυξέλλες και γράφαμε το Μανιφέστο. *Ο Μαρξ παίρνει ένα έγγραφο από το τραπέζι και διαβάζει: «Ο Μαρξ και ο Ένγκελς, ιδιαίτερα ο Μαρξ, είναι αστοί μέχρι το κόκκαλο».*

Εμείς αστοί! Φυσικά, σε σύγκριση με τον Μπακούνιν, όλοι ήταν αστοί. Αν δε ζούσες σαν γουρούνι, αν είχες ένα κεραμίδι πάνω απ' το κεφάλι σου, αν είχες ένα πιάνο στο σπίτι, αν σου άρεσε να τρως φρέσκο ψωμί και να πίνεις ένα ποτήρι κρασί, ήσουν αστός.

Παραδέχομαι πάντως ότι είχε κουράγιο, Τον φυλάκισαν, τον έστειλαν στη Σιβηρία, αλλά εκείνος δραπέτευσε και άρχισε να περιπλανιέται στον κόσμο προσπαθώντας να σπείρει παντού την επανάσταση. Ο στόχος του ήταν μία αναρχική κοινωνία, αλλά η μόνη αναρχία που κατάφερε να φέρει ήταν μέσα στο κεφάλι του.

Εχετε δει ποτέ τον Μπακούνιν σε φωτογραφία; Γίγαντας. Φαλακρός, αλλά το έκρυβε μ' ένα μικρό γκρι καπέλο. Πυκνά γένια. Άγρια έκφραση. Δεν είχε καθόλου δόντια- σκορβούτο, συνέπεια της κακής διαίτας στις φυλακές. Έμοιαζε να ζει σ' έναν άλλο κόσμο, έναν κόσμο που υπήρχε στη φαντασία του. Αγνοούσε τα χρήματα. Όταν είχε, τα μοίραζε. Όταν δεν είχε, δανειζόταν χωρίς να του περνάει απ' το μυαλό να τα επιστρέψει. Δεν είχε σπίτι ή, θα μπορούσε να πει κανείς, σπίτι του ήταν ο κόσμος. Εφτανε στο σπίτι ενός συντρόφου και ανακοίνωνε: «Έφτασα. Πού να κοιμηθώ; Και τι υπάρχει να φάμε;» Μία ώρα αργότερα φερόταν πιο άνετα από τους ίδιους τους οικοδεσπότες!

Θυμάμαι μια φορά στο Σόχο, τρώγαμε για βράδυ, όταν ξαφνικά όρμηξε μέσα ο Μπακούνιν. Δεν έμπαινε στον κόπο να χτυπήσει. Συνήθιζε να φτάνει την ώρα του φαγητού. Αφού λοιπόν κόντεψε να γκρεμίσει την πόρτα, μπήκε, κοίταξε γύρω του, χαμογέλασε με το φαφούτικο χαμόγελο του και είπε: «Καλησπέρα, σύντροφοι». Και χωρίς να περιμένει απάντηση, κάθισε κι άρχισε να καταβροχθίζει ό,τι υπήρχε πάνω στο τραπέζι, πίνοντας το ένα ποτήρι μπράντι μετά το άλλο.

«Μιχαήλ», του είπα, «δοκίμασε και το κρασί, απ' αυτό έχουμε πολύ. Το μπράντι είναι ακριβό».

Ήπιε λίγο κρασί και αμέσως το έφτυσε. «Εντελώς άγευστο», είπε. «Το μπράντι καθαρίζει το μυαλό».

Μετά άρχισε τη συνηθισμένη του παράσταση: Έκανε κήρυγμα, επιχειρηματολόγησε, φώναζε, νουθετούσε. Εγώ είχα γίνει έξω φρενών, αλλά τελικά η Τζένη ήταν αυτή που του έβαλε τις φωνές: «Μιχαήλ», είπε, «σταμάτα! Καταναλώνεις όλο το οξυγόνο στο δωμάτιο!» Εκείνος γέλασε δυνατά και συνέχισε.

Το κεφάλι του Μπακούνιν ήταν γεμάτο αναρχικά σκουπίδια, ρομαντικές ουτοπικές ανοησίες. Ήθελα να τον διώξω από τη Διεθνή και η Τζένη

κορόιδευε. «Σιγά τώρα, μια επαναστατική ομάδα με πέντε-έξι μέλη και απειλείς ότι θα διαγράψεις το ένα».

Χρησιμοποιούσε πολλές διαφορετικές μεταμφιέσεις, επειδή η αστυνομία τον καταζητούσε σε όλες τις χώρες της Ευρώπης. Όταν ήρθε να μας βρει στο Λονδίνο, ήταν μεταμφιεσμένος παπάς. Ή, τουλάχιστον, έτσι νόμιζε. Ήταν γελοίος!

Έμεινε στο σπίτι μας μια εβδομάδα. Μια φορά ξενυχτήσαμε. Πίναμε, συζητούσαμε, τσακωνόμασταν και συνεχίζαμε να πίνουμε, μέχρι που κανένας μας δεν μπορούσε να πάρει τα πόδια του. Κάποια στιγμή, στη μέση μιας αγόρευσης του Μπακουνιν, με πήρε ο ύπνος. Άρχισε να με ταρακουνάει φω- νάζοντας: «Ξύπνα, δεν ολοκλήρωσα ακόμα».

Ήταν εκείνη η ένδοξη εποχή, το χειμώνα του 1871, όταν η Κομμούνα είχε πάρει την εξουσία στο Παρίσι... Ναι, η Παρισινή Κομμούνα. Ο Μπακούνιν όρμηξε, με το τεράστιο εκτόπισμα του, σ' εκείνη την επανάσταση. Οι Γάλλοι τον πήραν χαμπάρι. Έλεγαν: «Την πρώτη μέρα μιας επανάστασης, ο Μπακούνιν είναι πολύτιμος. Τη δεύτερη μέρα, πρέπει να του φεκιστεί».

Έχετε ακούσει γι' αυτό το υπέροχο κεφάλαιο της ανθρώπινης ιστορίας, την Παρισινή Κομμούνα; Η ιστορία ξεκινάει με μια βλακεία. Αναφέρομαι στον Ναπολέοντα τον Γ'. Ναι, τον ανιψιό του Βοναπάρτη. Ήταν ένας παλιάτσος που χαμογελούσε στο πλήθος, ενώ δεκαέξι εκατομμύρια Γάλλοι χωρικοί ζούσαν σε σκοτεινές τρώγλες και τα παιδιά τους λιμοκτονούσαν. Επειδή όμως δεν κατάργησε τη βουλή, επειδή ο κόσμος ψήφιζε, όλοι θεωρούσαν ότι είχαν δημοκρατία... Συνηθισμένο λάθος.

Ο Ναπολέοντας ο Γ' ήθελε να δοξαστεί κι έκανε το λάθος να επιτεθεί στις στρατιές του Βίσμαρκ. Σύντομα ηττήθηκε και οι Γερμανοί στρατιώτες μπήκαν νικητές στο Παρίσι για να έρθουν αντιμέτωποι με κάτι πιο καταστροφικό από τα όπλα - τη σιωπή. Βρήκαν τα αγάλματα στους δρόμους του Παρισιού καλυμμένα με μαύρα πανιά, μια γιγάντια, αόρατη, σιωπηλή αντίσταση. Έκαναν

τη σοφή επιλογή. Παρέλασαν κάτω από την Αψίδα του Θριάμβου και γρήγορα έφυγαν.

Και η παλιά γαλλική τάξη, η 4^η Δημοκρατία... Φιλελεύθεροι, έτσι αυτοαποκαλούνταν. Δεν τολμούσαν να μπουν στο Παρίσι. Έτρεμαν από το φόβο τους επειδή, όταν έφυγαν οι Γερμανοί, το Παρίσι καταλήφθηκε από τους εργάτες, τις νοικοκυρές, τους υπαλλήλους, τους διανοούμενους, τους ένοπλους πολίτες. Ο λαός του Παρισιού δεν έφτιαξε κυβέρνηση, αλλά κάτι πιο ένδοξο, κάτι που τρέμουν παντού οι κυβερνήσεις, μία κομμούνια, τη συλλογική ενέργεια του λαού. Ήταν η Κομμούνια του Παρισιού.

Οι άνθρωποι συναντιόντουσαν όλο το εικοσιτετράωρο σε κάθε σημείο του Παρισιού σε ομάδες των τριών και των τεσσάρων κι έπαιρναν κοινές αποφάσεις, ενώ η πόλη ήταν περικυκλωμένη από το Γαλλικό στρατό που απειλούσε να εισβάλει από στιγμή σε στιγμή. Το Παρίσι υπήρξε η πρώτη ελεύθερη πόλη στον κόσμο. Το πρώτο ανεξάρτητο κρατίδιο, σ' έναν κόσμο τυραννίας.

Ελεγα στον Μπακούνιν: «Θέλεις να ξέρεις τι εννοώ όταν μιλάω για τη δικτατορία του προλεταριάτου; Δες την Κομμούνια του Παρισιού. Αυτό είναι αληθινή δημοκρατία». Όχι η δημοκρατία της Αγγλίας ή της Αμερικής, όπου οι εκλογές είναι ένα τσίρκο, όπου, ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα τους, οι πλούσιοι θα συνεχίσουν να κυβερνούν τη χώρα.

Η Κομμούνια του Παρισιού. Υπήρξε το πρώτο νομοθετικό σώμα στην ιστορία στο οποίο εκπροσωπούσαν οι φτωχοί. Οι νόμοι που ψηφίζονταν ήταν για εκείνους. Κατάργησε τα χρέη τους, ανέστειλε την καταβολή των ενοικίων, υποχρέωσε τα ενεχυροδανειστήρια να τους επιστρέψουν τα πιο απαραίτητα υπάρχοντα τους. Οι ηγέτες της αρνήθηκαν να ορίσουν για τους εαυτούς τους μισθούς ψηλότερους από τους μισθούς των εργατών. Και σχεδίαζαν να προσφέρουν σε όλους ελεύθερη είσοδο στα θέατρα.

Ο ίδιος ο μεγάλος Κουρμπέ που οι πίνακες του είχαν εντυπωσιάσει την Ευρώπη, είχε εκλεγεί πρόεδρος της ομοσπονδίας των καλλιτεχνών.

Ξανάνοιξαν τα μουσεία, έφτιαξαν μία επιτροπή για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση των γυναικών - κάτι το ανήκουστο. Χρησιμοποίησαν την τελευταία ανακάλυψη της επιστήμης, το αερόστατο, για να μοιράσουν στην ύπαιθρο έξω από το Παρίσι τυπωμένα χαρτιά μ' ένα απλό, δυνατό μήνυμα στους χωρικούς. Ένα μήνυμα που απευθυνόταν σ' όλους τους εργαζόμενους παντού στον κόσμο: «Έχουμε κοινά συμφέροντα».

Η Κομμούνα δήλωσε ότι στόχος των σχολείων είναι να διδάσκουν τα παιδιά να αγαπούν και να σέβονται τα άλλα πλάσματα. Έχω διαβάσει τις δικές σας ατέλειωτες διαβουλεύσεις για την παιδεία. Τι ανοησίες! Τα σχολεία διδάσκουν οτιδήποτε χρειάζεται κάποιος για να πετύχει στον καπιταλιστικό κόσμο. Μαθαίνουν όμως στους νέους να αγωνίζονται για τη δικαιοσύνη;

Τα μέλη της Κομμούνας είχαν καταλάβει τη σημασία αυτού του πράγματος. Δίδασκαν όχι μόνο με τα λόγια, αλλά και με τα έργα. Κατάργησαν την γκιλοτίνα, αυτό το εργαλείο της τυραννίας, ακόμα και της επαναστατικής τυραννίας. Μετά, φορώντας κόκκινα μαντίλια και μ' ένα μεγάλο κόκκινο λάβαρο, μαζεύτηκαν στη Βαντόμ, γύρω από τη στήλη-σύμβολο της στρατιωτικής εξουσίας, ένα πελώριο γλυπτό που στην κορυφή του είχε την προτομή του Ναπολέοντα Βοναπάρτη. Έδεσαν μια τροχαλία στο χάλκινο κεφάλι, γύρισαν ένα βαρούλκο και το γλυπτό σωριάστηκε στο έδαφος και έγινε κομμάτια. Οι άνθρωποι σκαρφάλωσαν στα χαλάσματα. Μία κόκκινη σημαία κυμάτιζε πλέον πάνω στο βάθρο. Τώρα ήταν το βάθρο όχι μιας χώρας αλλά ολόκληρης της ανθρωπότητας. Και όλοι, άντρες και γυναίκες, παρακολουθούσαν κλαίγοντας από χαρά.

Ναι, αυτή ήταν η Κομμούνα του Παρισιού. Οι δρόμοι ήταν πάντα γεμάτοι, παντού γίνονταν συζητήσεις. Οι άνθρωποι μοιράζονταν τα υπάρχοντα τους. Χαμογελούσαν πιο συχνά. Η καλοσύνη κυριαρχούσε, οι δρόμοι ήταν ασφαλείς, χωρίς κανενός είδους αστυνόμευση. Ναι, αυτό ήταν σοσιαλισμός!

Φυσικά, η Κομμούνα δεν ήταν δυνατό να περάσει έτσι, γιατί θα δημιουργούσε ένα επικίνδυνο προηγούμενο. Οι στρατιές της Δημοκρατίας

προέλασαν στο Παρίσι και άρχισαν τις σφαγές. Οι ηγέτες της Κομμούνας οδηγήθηκαν στο νεκροταφείο Περ Λασέζ, όπου τους έστησαν στον τοίχο και τους τουφέκισαν. Συνολικά σκοτώθηκαν τριάντα χιλιάδες άνθρωποι.

Η Κομμούνα συντρίφτηκε. Αλλά υπήρξε το πιο ένδοξο επίτευγμα των καιρών μας... *βηματίζει. πίνει λίγη μπίρα.* Ο Μπακούνιν κι εγώ συνεχίσαμε να πίνουμε και να συζητάμε και να λογομαχούμε. Του είπα: «Μιχαήλ, δεν καταλαβαίνεις την έννοια του προλεταριακού κράτους. Δεν μπορούμε να ξεφορτωθούμε το παρελθόν με ένα στιγμιαίο οργανικό ξέσπασμα. Θα χρειαστεί να ξαναχτίσουμε μια νέα κοινωνία με τα απομεινάρια της παλιάς. Αυτό παίρνει καιρό».

Όχι, είπε. «Όταν ο λαός ανατρέψει την παλιά τάξη, πρέπει αμέσως να ζήσει με ελευθερία αλλιώς θα τη χάσει». Άρχισε να γίνεται προσωπικό. Έχασα την υπομονή μου και του είπα: «Είσαι πολύ ηλίθιος για να καταλάβεις».

Το μπράντι είχε αρχίσει να τον χτυπάει κι αυτόν. Είπε: «Μαρξ, φέρεσαι σαν υπεροπτικός μαλάκας, όπως συνήθως. Εσυ είσαι αυτός που δεν καταλαβαίνει. Νομίζεις ότι οι εργάτες θα κάνουν την επανάσταση με βάση τη θεωρία σου; Χέστηκαν για τη θεωρία σου. Η οργή τους θα ξεχειλίσει αυθόρμητα, έχουν το ένστικτο της επανάστασης στα σωθικά τους». Είχε ξανάψει. «Αν θες να ξέρεις, εγώ τις φτύνω τις θεωρίες σου». Και λέγοντας αυτό, έφτυσε στο πάτωμα. Τι γουρούνι! Αυτό πήγαινε πολύ. Είπα: «Μιχαήλ, μπορείς να φτύνεις τις θεωρίες μου, αλλά όχι το πάτωμα μου. Καθάρισε το αμέσως».

«Να το», είπε. «Το ξέρα πως ήσουν τραμπούκος».

«Κι εγώ πάντα το ξέρα πως είσαι ευνούχος». απάντησα.

Βρυχήθηκε σαν προϊστορικό ζώο. Μετά όρμησε πάνω μου. Ήταν τεράστιος. Κυλιστήκαμε στο πάτωμα, αλλά ήμασταν πολύ μεθυσμένοι για να χτυπήσουμε άσχημα ο ένας τον άλλον. Μετά από λίγο, είχαμε κουραστεί τόσο πολύ που μείναμε κάτω λαχανιασμένοι. Μετά ο Μπακούνιν σηκώθηκε, σαν ιπποπόταμος που βγαίνει από το ποτάμι, ξεκούμπωσε το παντελόνι του κι

άρχισε να κατουράει έξω από το παράθυρο. Δεν πίστευα στα μάτια μου. «Τι στο διάολο κάνεις, Μιχαήλ;»

«Τι νομίζεις ότι κάνω; Κατουράω έξω από το παράθυρο σου».

«Είναι αηδιαστικό, Μιχαήλ», είπα.

«Κατουράω το Λονδίνο. Κατουράω ολόκληρη τη Βρετανική Αυτοκρατορία».

«Όχι», είπα. «Κατουράς το δρόμο μου».

Δεν απάντησε. Κούμπωσε το παντελόνι του, ξάπλωσε στο πάτωμα και άρχισε να ροχαλίζει.

Ξάπλωσα κι εγώ στο πάτωμα και σύντομα έχασα τις αισθήσεις μου. Όταν ξύπνησε η Τζένη, νωρίς το πρωί, μας βρήκε κοιμισμένους αγκαλιά. *Σταματάει για να πιει ακόμα μια γουλιά μπίρα.*

Όχι, δεν μπορούσαν να επιτρέψουν την ύπαρξη της Κομμούνας. Ήταν επικίνδυνο παράδειγμα, γι' αυτό την έπνιξαν στο αίμα. Αυτό συμβαίνει ακόμα, έτσι δεν είναι; Όποτε κάπου, σε κάποια γωνιά του κόσμου, παραμερίζεται η παλιά τάξη πραγμάτων και οι άνθρωποι αρχίζουν να δοκιμάζουν ένα νέο τρόπο ζωής, αυτό δεν θεωρείται επιτρεπτό. Και τότε κάποιοι αναλαμβάνουν δράση -ξέρετε ποιους εννοώ όταν λέω κάποιοι- μερικές φορές ύπουλα και κρυφά, άλλοτε άμεσα και βίαια, και καταστρέφουν αυτήν την απόπειρα.

Διαβάζει την εφημερίδα. Και συνεχίζουν να λένε: «Ο καπιταλισμός θριάμβευσε». Θριάμβευσε! Γιατί; Επειδή ανέβηκε πολύ το χρηματιστήριο και οι μέτοχοι είναι τώρα πιο πλούσιοι; Θριάμβευσε; Όταν το ένα τέταρτο των παιδιών στην Αμερική ζουν σε συνθήκες φτώχειας; Όταν σαράντα χιλιάδες απ' αυτά τα παιδιά πεθαίνουν κάθε χρόνο, πριν γιορτάσουν τα πρώτα τους γενέθλια;

Διαβάζει στην εφημερίδα: Εκατό χιλιάδες άνθρωποι συγκεντρώθηκαν πριν ξημερώσει στο κέντρο της Νέας Υόρκης για να διεκδικήσουν δύο χιλιάδες θέσεις εργασίας. Και οι ενενήντα οχτώ χιλιάδες που θα απορριφθούν, τι θα απογίνουν; Γι' αυτό χτίζετε κι άλλες φυλακές; Ναι, ο καπιταλισμός θριάμβευσε. Αλλά σε ποιανού την πλάτη;

Πετύχατε θαύματα της τεχνολογίας, στείλατε ανθρώπους στο διάστημα, αλλά τι γίνεται με τους ανθρώπους που έμειναν στη γη; Γιατί είναι τόσο φοβισμένοι; Γιατί στρέφονται στα ναρκωτικά, στο οινόπνευμα, γιατί τρελαίνονται κι αρχίζουν να σκοτώνουν άλλους ανθρώπους; *Σηκώνει ψηλά την εφημερίδα.* Ναι, τα γράφουν οι εφημερίδες,

Οι πολιτικοί σας, γεμάτοι υπερηφάνεια, λένε πως ο κόσμος οδεύει τώρα προς την «ελεύθερη οικονομία».

Καλά, είναι ηλίθιοι; Δεν ξέρουν την ιστορία του συστήματος της ελεύθερης οικονομίας; Δεν ξέρουν ότι το κράτος δεν έκανε τίποτα για το λαό αλλά τα πάντα για τους πλούσιους; Οτι το δικό σας κράτος έδωσε δωρεάν εκατό εκατομμύρια εκτάρια γης στους σιδηροδρόμους, αλλά έκανε τα στραβά μάτια όταν Κινέζοι και Ιρλανδοί μετανάστες δούλευαν δώδεκα ώρες την ημέρα σ' εκείνους τους σιδηροδρόμους και πέθαιναν από τη ζέστη κι το κρύο; Και όταν οι εργάτες ξεσηκώθηκαν κι έκαναν απεργία, η κυβέρνηση έστειλε στρατό να τους συντρίψει και να τους υποτάξει.

Γιατί στο διάβολο κάθισα κι έγραψα το Κεφάλαιο, αν όχι επειδή έβλεπα την αθλιότητα του καπιταλισμού και της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς; Στην Αγγλία έβαζαν μικρά παιδιά να δουλεύουν στην κλωστοϋφαντουργία επειδή τα δαχτυλάκια τους χειρίζονταν με ευκολία τα αδράχτια. Στην Αμερική μικρά κορίτσια έπιαναν δουλειά στα κλωστήρια της Μασαχουσέτης σε ηλικία δέκα χρονών και πέθαιναν στα είκοσι πέντε τους. Οι πόλεις ήταν βόθροι ανηθικότητας και φτώχειας. Αυτός ήταν ο καπιταλισμός τότε, αυτός είναι και τώρα.

Ναι, βλέπω τα είδη πολυτελείας στις διαφημίσεις των περιοδικών και στις οθόνες σας. *Αναστενάζει.* Ναι, όλες αυτές οι οθόνες με όλες αυτές τις εικόνες. Βλέπετε τόσα πολλά και ξέρετε τόσο λίγα.

Κανένας δε διαβάζει ιστορία; *Είναι θυμωμένος.* Τι σκατά διδάσκουν στα σχολεία σήμερα; *Φώτα αναβοσβήνουν απειλητικά. Κοιτάζει ψηλά.*

Εκνευρίστηκαν!...

Μου λείπει η Τζένη. Θα είχε πολλά να πει για όλα αυτά. Την είδα να πεθαίνει, άρρωστη και δυστυχημένη στο τέλος. Αλλά σίγουρα θυμόταν τα όμορφα χρόνια μας, τις γεμάτες έκσταση στιγμές στο Παρίσι, ακόμα και στο Σόχο.

Μου λείπουν οι κόρες μου...

Παίρνει ξανά την εφημερίδα. Διαβάζει:

«Πόλεμος στο Ιράκ. Μια γρήγορη και γλυκιά νίκη». Ναι, τους ξέρω αυτούς τους γλυκούς πολέμους, που αφήνουν χιλιάδες πτώματα στο χώμα και μικρά παιδιά να λιμοκτονούν, χωρίς φαγητό και φάρμακα. *Ανεμίζει την εφημερίδα.* Στην Ευρώπη, στην Αφρική, στη Μέση Ανατολή, άνθρωποι σκοτώνονται μεταξύ τους για σύνορα. *Είναι αναστατωμένος.*

Δεν ακούσατε τι είπα πριν από εκατόν πενήντα χρόνια; Καταργήστε αυτά τα γελοία εθνικά σύνορα! Όχι πια διαβατήρια, όχι πια βίζες, όχι πια συννοριακοί φύλακες. Προλετάριοι όλου του κόσμου ενωθείτε!

Πιάνει τη μέση του και κάνει

,μερικά βήματα. Ωχ, Θεέ μου, η μέση μου με σκοτώνει... Το ομολογώ: δεν περίμενα ότι ο καπιταλισμός είχε τέτοιες ικανότητες επιβίωσης. Δεν φανταζόμουν ότι θα βρίσκονταν φάρμακα που θα κατάφερναν να κρατήσουν στη ζωή το άρρωστο σύστημα: πόλεμοι για να συνεχίσουν οι βιομηχανίες να δουλεύουν και για να κάνουν τους ανθρώπους να παθιάζονται με τον πατριωτισμό και να ξεχνούν τη μιζέρια τους.

Θρησκόληπτοι να υπόσχονται ότι ο Χριστός θα ξανάρθει στη γη. *Κουνάει το κεφάλι του.* Τον ξέρω τον Ιησού. Δε γυρίζει με τίποτα...

Έκανα λάθος το 1848, που νόμιζα ότι ο καπιταλισμός ήταν στα τελευταία του. Έπεσα έξω, γύρω στα διακόσια χρόνια. *Χαμογελάει.* Αλλά, πού θα πάει, θα αλλάξει. Όλα τα σημερινά συστήματα θα αλλάξουν. Οι άνθρωποι δεν είναι βλάκες. Όπως έλεγε και ο Λίνκολν, «δεν μπορείς να κοροϊδεύεις όλους τους ανθρώπους για πάντα». Η κοινή λογική τους και το ένστικτο για αξιοπρέπεια και δικαιοσύνη θα τους ενώσουν.

Μη γελάτε! Έχει συμβεί στο παρελθόν και μπορεί να συμβεί πάλι, σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα. Και τότε, οι ηγέτες της κοινωνίας, με όλο τον πλούτο τους, με όλους τους στρατούς τους, δεν θα μπορέσουν να το εμποδίσουν. Οι υπηρέτες τους θα αρνηθούν να τους υπηρετήσουν, οι στρατιώτες τους θα αρνηθούν να υπακούσουν στις διαταγές.

Ναι, ο καπιταλισμός έχει πετύχει θαύματα της τεχνολογίας και της επιστήμης. Αλλά σκάβει το λάκκο του. Η ακόρεστη δίψα για κέρδος -κι άλλο, κι άλλο- δημιουργεί ένα κόσμο γεμάτο αναταραχή. Μετατρέπει τα πάντα -την τέχνη, τη λογοτεχνία, τη μουσική, την ίδια την ομορφιά- σε εμπορεύματα που αγοράζονται και πωλούνται. Μετατρέπει τους ίδιους τους ανθρώπους σε εμπορεύματα. Όχι μόνο τον εργάτη στο εργοστάσιο, αλλά και το γιατρό, τον επιστήμονα, το δικηγόρο, τον ποιητή, τους καλλιτέχνες - όλοι υποχρεώνονται να πουληθούν!

Και τι θα γίνει όταν όλοι αυτοί οι άνθρωποι αποκτήσουν εργατική συνείδηση και συνειδητοποιήσουν πως έχουν έναν κοινό εχθρό; Θα συνενωθούν για να εκπληρώσουν τον προορισμό τους. Και όχι μόνο στη δική τους χώρα, γιατί ο καπιταλισμός χρειάζεται μια παγκόσμια αγορά. Το σύνθημα του είναι «ελεύθερο εμπόριο!» επειδή χρειάζεται να κινείται ελεύθερα σε κάθε σημείο της υδρογείου για να έχει περισσότερα κέρδη. Αλλά με αυτόν τον τρόπο, χωρίς να το θέλει, δημιουργείται μία παγκόσμια κουλτούρα. Σήμερα οι άνθρωποι, περισσότερο απ' όσο ποτέ, διασχίζουν τα σύνορα. Οι ιδέες διασχίζουν κι αυτές τα σύνορα. Κάτι νέο θα βγει από όλα αυτά. Θα δημιουργηθεί μια παγκόσμια κουλτούρα.

Σταματάει να μιλάει, μένει σκεπτικός.

Όταν πήγαμε στο Παρίσι με την Τζένη, το 1843, ήμουν είκοσι πέντε χρονών και τότε είχα γράψει ότι στη νέα βιομηχανική κοινωνία οι άνθρωποι αποξενώνονται από τη δουλειά τους γιατί τους είναι απεχθής. Αποξενώνονται από τη φύση, γιατί μηχανήματα, καπνός, μωρδιές και θόρυβος έχουν εισβάλει στις αισθήσεις τους - κι αυτό το λένε πρόοδο. Αποξενώνονται από

τους άλλους, γιατί το σύστημα στρέφει τον καθένα εναντίον των υπόλοιπων, σ' έναν αγώνα για επιβίωση. Και αποξενώνονται από τον ίδιο τους τον εαυτό, ζώντας μια ζωή που δεν είναι δική τους, ζώντας σαν να μη θέλουν σ' αλήθεια να ζουν, και τελικά μια καλή ζωή είναι δυνατόν να υπάρξει μόνο στα όνειρα, στη φαντασία.

Αλλά υπάρχει ακόμα μια δυνατότητα να αλλάξουν τα πράγματα. Βέβαια, είναι μόνο μία δυνατότητα. Τίποτα δεν είναι δεδομένο. Αυτό είναι πλέον σαφές. Κάποτε ήμουν τόσο σίγουρος! Τώρα ξέρω ότι όλα μπορούν να συμβούν, όμως πρέπει οι άνθρωποι να ξεσηκωθούν!

Μήπως σας ακούγεται υπερβολικά ριζοσπαστικό; Θυμηθείτε:

«ριζοσπαστικός» σημαίνει να ασχολείσαι με τη ρίζα ενός προβλήματος. Και η ρίζα είμαστε εμείς.

Εχω μία πρόταση. Φανταστείτε ότι έχετε βγάλει καλόγερους.

Φανταστείτε ότι όταν κάθεστε πονάτε πάρα πολύ, και πρέπει αναγκαστικά να σηκωθείτε. Πρέπει να κινηθείτε, πρέπει να δράσετε!

Ας σταματήσουμε να μιλάμε για καπιταλισμό και σοσιαλισμό. Ας μιλήσουμε απλώς, για το πώς θα χρησιμοποιήσουμε τον απίστευτο πλούτο της γης προς όφελος των ανθρώπων. Δώστε στους ανθρώπους αυτά που χρειάζονται: φαγητό, φάρμακα, καθαρό αέρα, πόσιμο νερό, δέντρα και γρασίδι, ευχάριστα σπίτια να μένουν, μερικές ώρες δουλειάς, μερικές ώρες ελεύθερες. Μη ρωτήσετε ποιος το αξίζει. Όλοι οι άνθρωποι το αξίζουν.

Τώρα είναι ώρα να πηγαίνω.

Μαζεύει τα πράγματα του. Ξεκινάει να φύγει. Κοντοστέκεται. Σας τάραξα που ξαναβρέθηκα ανάμεσα σας; Δείτε το σαν μια Δευτέρα Παρουσία. Ο Χριστός δεν μπόρεσε να έρθει κι έστειλε τον Μαρξ...